

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЛАКУНИ В «МОРАЛІ БЕЗ РЕЛІГІЇ» ФРАНСА ДЕ ВААЛЯ

Вінницький національний технічний університет

Анотація

Концепція людської моралі, створена Ф. де Ваалем, враховує лише соціально-регулятивну функцію як моралі, так і релігії. Натомість вона не враховує головної функції релігії як джерела вищого сенсу, і моралі втілення цього сенсу вільною особистістю. Таким чином, концепція де Ваала містить істотну теоретичну лакуну, що значною мірою знецінює висновки цього автора.

Ключові слова: вищий сенс, масова мораль, мораль приматів.

Abstract

The concept of human morality, created by F. de Waal, takes into account only the socio-regulatory function of both morals and religion. Instead, it disregards the main function of religion as a source of supreme meaning, and the main function of morality as an embodiment of this meaning by the free person. Thus, de Waal's concept contains an essential theoretical lacuna, which greatly devalues the conclusions of this author.

Keywords: supreme meaning, mass morality, primate morality.

Ця доповідь пропонує філософський аналіз засадничих понять, що складають основу міркувань Франса де Вааля щодо тваринного коріння людської моралі. Оскільки зазначені міркування мають концептуальний характер, я хочу запропонувати критику Ваалевих концептів «мораль» і «релігія».

Передовсім слід зазначити, що в книзі Франса де Вааля «Мораль без релігії» (оригінальне видання вийшло друком 2013 року під назвою «The Bonobo and the Atheist. In Search of Humanism Among the Primates») викладена одна з найбільш глибоких концепцій людської моралі, які колись пропонувалися природничниками. Головною перевагою цієї концепції є неприйняття примітивного біологічного редукціонізму, який не стільки пропонує описи людської моральної поведінки, скільки спотворює саме досліджуване явище: «Порівняння з приматами допомагає нам уберегтися від редукціоністських схем, згідно з якими ми є рабами власних інстинктів. Ті, хто так вважає, кидають слово “помилка” щоразу, коли люди не йдуть курсом еволюційної партії, їм легше винувувати нас, ніж переглянути свої теорії. Питання полягає в тому, що між генами та поведінкою існує безліч шарів: від кодування білків (цим займаються гени) до нейронних процесів і психології.» [1].

Намагаючись обстоювати позиції нерадикального «гуманізму» (в його розумінні – толерантної версії атеїстичного світогляду, що визнає корисну еволюційну роль релігії як соціального механізму), де Вааль, усе ж використовує концепти, глибоко позначені певним несвідомим, послабленим редукціонізмом.

Ось зразок міркування, що виражає суть Ваалевої концепції: «яку б роль не відіграла релігія в розвитку моралі, вона почала відігравати її запізно. Спочатку виникла мораль, а потім за неї схопилася сучасна релігія. Замість того щоб дати нам моральний закон, великі релігії винайшли для того, щоб підтримати його. Ми лише починаємо вивчати, як релігія здійснює цю підтримку, створює зв'язок між людьми та змушує їх до гарної поведінки. Я аж ніяк не хочу применшувати цю рать, яка була життєво важливою в минулому та може залишатися такою в найближчому майбутньому, але вона аж ніяк не є джерелом моралі.» [2]. Відповідно, тваринний фундамент нашої поведінки, на думку де Вааля, може заледве не усунути питання про нетотожність сущого і належного («відокремити “є” від “має бути”»), яке він іронічно називає «інтелектуальними тортурами» [там само].

З аналізу усієї книги впадає у вічі те, що і «мораль», і «релігію» де Ваал фактично зводить до регуляторної функції, таким чином прокладаючи зручний місток між тваринним і людським; «Наша мета полягає в тому, щоб тримати кожного в шорах і ставити колективні інтереси вище, ніж особисті. Мораль слугує для того, щоб поширювати переваги групового життя та не дозволяти експлуатації інших могутньою елітою. Тут я дотримуюся традиційного погляду біології на мораль як групове явище, повертаючись до Дарвіна» [3].

Але подібний підхід надмірно звужує зміст обох цих понять. Схема, за якою релігія виникає для надання «більш абстрактного» характеру «моральному закону», виробленому нібито еволюцією вищих приматів, не може бути визнана адекватною.

Функцію «масової моралі» й масової релігії», покликаних контролювати поведінку більшості методами залякування (пекло тощо) є радше карикатурою на обидва ці явища. Де Вааль не випадково виділяє «сучасні» форми моралі й релігії. Але він не враховує того, що йдеться про вельми тривалу сучасність, до якої міркування «за аналогією» не застосовні.

Я стверджую, що морально-релігійний «тандем» покликаний не до того, щоб надавати абстрактності тваринній емпатії та колективним інстинктам, його головне призначення зовсім інше: ідеться про надання «сенсу» індивідуальним людським діям, що відбуваються в умовах свободи. Носієм моралі є лише вільна особистість, над якою не тяжіють «природні» обмеження. Не тяжіють такою мірою, що виникає нова система запровадження нормативності. Справді, навіщо релігія взагалі була би потрібна, якби наш «моральний закон» був природним (тобто дорівнював природній «турботі», «справедливості», «ієрархії»), так талановито описаними де Вааль на матеріалі етології приматів)? Релігії, як носії тих вищих сенсів, що приймаються мораллю, можуть вельми різноманітно ставитися до «природної спадщини», схвалюючи чи не схвалюючи ті чи ті соціальні звички бонобо, шимпанзе або горил. Розмаїття релігій вказує на те, що «природна емпатія» та інш. включається в системи іншого порядку, де відіграє підпорядковану роль.

Раціональним зерном у концепції де Ваала є те, що нас із мавпами справді багато чого зближує: починаючи від тілесного устрою, схожого на конституцію вищих приматів, і до миттєвого афективного «обурення несправедливістю», що фіксується навіть у мавп-капуцинів. Але цей природний бекграунд не є в людині чимось винятковим. Ми маємо низку суто природних потягів, інстинкт самозбереження, страх перед покаранням, потребу в інших і ще багато властивостей, притаманних соціальним тваринам, принаймні – ссавцям. Зрештою, навіть коли ми мислимо «як люди», це «мислення» здебільшого складається з автоматичних стереотипних (і вироблених біологічною еволюцією) реакцій, які нині називають когнітивними упередженнями. Але все це не є відкриттям, принаймні з тих часів, відколи існує писемність. Традиційно у філософії і психології цей масив описувався як сфера пристрастей, що керують поведінкою людини всупереч свідомості. Релігія і заснована на ній мораль не є апологією «природних чуттів». Вони створюють системи сенсів, що здійснюють відбір і модифікацію цих чуттів. Останні можуть як прийматися, так і викорінюватися, причому в різних системах моралі одні й ті ж чуття, наприклад, чуття справедливості, можуть як цінуватися, так і знецінюватися. Більше того, на основі цих сенсів може формуватися деяка нова чуттєвість, несумісна з «приматською». Дуже часто виходить так, що релігійно моральне уявлення про справедливість є контр-чуттєвим, змушуючи людину утримуватися від того обурення, яке миттєво висловлюється мавпами, що отримали нерівноцінну винагороду на однакові дії.

Отже, як моральні істоти ми маємо швидше цілий спектр чуттєвостей, ніж одну чуттєвість, успадковану від приматів і підняту на абстрактний рівень (як узагалі можна підняти на «абстрактний рівень» те, що є лише чуттєвим?). Ми маємо також «спектр моралей», між якими постійно здійснюємо свідомі або несвідомі вибори, і навіть спектр «релігій», комбінуючи на практиці сенси різних релігійних систем.

Отже, тезу де Ваала про «надто пізню» появу релігій у царині моралі слід тлумачити з належними дистинкціями. Наявні в нас «природні» поривання не охоплюють навіть усієї сфери моральних чуттів. Інакше нам доведеться повернутися до найвних теорій про «шляхетних дикунів», що керуються «вродженою мораллю». Людська мораль не може бути зведена до системи дозволів і заборон, як і релігія – до деякого сублімування й ілюзорного «пояснення» цих заборон. Суть релігій – не в дресировці мас засобами витонченого психологічного насильства. Поведінка вільної особистості, здатної поставити під сумнів будь-яку «природність», не може спиратися на чуття, у виявленні яких люди значно менш солідарні, ніж мавпи. Вона спирається лише на вищі сенси, що приймаються саме в такій якості. Коли ж людина керується тими ж чуттями, що й бонобо чи капуцини, вона не чинить морально, потрапляючи під владу тваринних поведінкових механізмів, добре описаних де Ваалем. Як «маса», люди керуються здебільшого тим, що їх єднає з приматами. Як вільні особистості (й остільки, оскільки вони здатні виявляти себе особистостями), вони мають цілковито інші способи задавання своєї нормативності.

Лише релігія (і тут не надто принциповою є різниця між визнаними і крипто- релігіями, до яких надєжить, наприклад, Ваалів «гуманізм») задає «сєнс життя», здатний протистояти раціональній

критиці чи, наприклад, підривній пропаганді. Чуттєвість, попри гру слів, яка виникає в цьому випадку, не може бути «сенсом життя», а коли вона за такий приймається – це, за термінологією Л. Толстого, простий наслідок «сп'яніння життям», яке рано чи пізно минає. Тож рух «Захопи Вол-стріт» [4] в якомусь відношенні справді можна уподібнити поведінці капуцинів, «обурених» несправедливістю. Насправді, цілком можливою є релігійна мотивація, здатна породити рухи під гаслами «Возлюби Вол-стріт як самого себе» чи «Не приділяй надто великої уваги Вол-стріт».

Звісно, це не означає, що люди не діють під впливом тих самих спонук, що й примати. За допомогою соціальних інстинктів можна індивідуально «втєкти від свободи» чи до деякої міри регулювати поведінку «мас». Але така «дія», хай як поширена, не може бути визнана «моральною». І метод такої дресури ніколи не спрацює в довготривалій перспективі. У людині є цілі шари «тваринної соціальності». Але людська мораль повинна спиратися не на «чуття», а на «вищі сенси», що впорядковують як чуттєвість, так і тваринну «нормативність». Інакше така «мораль» приречена бути неефективною. Невраховання цього моменту значною мірою знецінює теоретичні висновки де Ваала. Утім, його цікава книга дає важливий емпіричний матеріал для моральних рефлексій. Як і надзвичайно влучні аргументи на користь того, що людська моральна поведінка в принципі не може визначатися наукою [5].

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Вааль, Ф. де. Мораль без релігії. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2018, с. 243.
2. Там само, с. 245.
3. Там само, с. 241.
4. Там само, с. 238.
5. Там само, с. 30-31.

Чухрай Ельвіра Іванівна, старший викладач кафедри філософії Вінницького національного технічного університету, elvica888@gmail.com

Chukhrai Elvira Ivanivna, Senior Lecturer, Department of Philosophy and Humanities at Vinnitsa National Technical University, elvica888@gmail.com